

PROTOTÎPÊN CIWANIYÊ DI ESTETÎKA ŞÎ'RA MELAYÊ CIZÎRÎ DE

Nevzat EMİNOĞLU

KURTE

Estetik wek mijareke helbesta klasîk, di dirêjahiya sedsalên çerxa navîn de edîb û şair li ser sekinîne. Qada bingehîn a estetîkê husn û cemal e, yanî ciwanî ye. Edebiyatnasan li dor vê babetê nêrîn û hestên xwe anîne ziman. Ev babet ji hêla gelek şairên çerxa navîn ve li ser unsûrên muşterek û bi heman awayî di helbestê de hatiye honandin. Melayê Cizîrî jî yek ji wan şairê Kurd yê serdema klasîk e ku babeta estetîkê û prototîpên ciwaniyê di helbestên xwe de bikaraniye. Ew ciwaniya ku bi şewazeke standart ve tê ziman, bi saya vegotinên alegorîk û pîrwate ya her helbestvanekî ve rewş û rehendekê xweser wergirtiye. Şair û edîb ciwaniyê bi gelemperî li ser prototîpên wê yên herî têtûz vedibêjin. Ev prototîpên ciwaniyê jî objeyên dîtbarî yan jî ferdên xwedî ciwaniya destanwarî ne. Her çiqas di edebiyata klasîk de û her wiha di poetîkaya helbesta Melayê Cizîrî de ev mijareke bingehîn be jî heta niha xebatên bi rêk û pêk li ser vê qadê nehatine kirin. Lewma me hêvî ew e ku ev xebat di vê babetê de bibite sedem û destpêka lêkolînên nû ji bo tijîkirin û bîrsivdana valahiya vê hêlê. Armanca vê rmanca xebata me ew e ku em di ronahiya helbestên Melayê Cizîrî de li hizra wî ya estetîk binihêrin û prototîpên ciwaniyê ku wî ji bo ciwaniyê bikaranîne, lêbikolin. Di vê çarçoveyê de ev xebat ji destpêkakê û sê beşan pêk tê. Piştî çarçoveya teorîk ya di destpêkê de, me hewl da ku em di bin sê sernavan de li ser hizra estetîk a Cizîrî bisekinin, bikaranîna wî ya prototîpan binirxînin û cureyên wan bisenifînin.

Peyvên Sereke: Edebiyat, Edebiyata klasîk, Helbest, Ciwanî, Prototîp, Melayê Cizîrî.

Nevzat EMİNOĞLU,

Dr, Zanîngeha Mûş Alparslanê,
Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî,
nevzat.eminoglu@hotmail.com,
ORCID: 0000-0002-4980-7556.

Article Type/Makale Türü:

Research Article/Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 11.07.2023

Accepted / Makale Kabul Tarihi: 19.08.2023

Published / Makale Yayın Tarihi: 20.10.2023

DOI: 10.35859/jms.2023.1326078

Değerlendirme ve İntihal/Reviewing and Plagiarism:

Bu makale iki taraflı kör hakem sistemine göre en az iki hakem tarafından değerlendirilmiştir. Makale intihal.net adlı intihal sitesinde taranmıştır. / This article has been reviewed by at least two anonym reviewers and scanned by intihal.net plagiarism website.

Citation/Atf:

Eminoğlu, N. (2023). Prototîpên Ciwaniyê di Estetîka Şî'ra Melayê Cizîrî de, The Journal of Mesopotamian Studies, Jimara Taybet a Edebiyata Kurdî ya Klasîk, rr. 51-62, DOI: 10.35859/jms.2023.1326078.

Melayê Cizîrî'nin Şiir Estetiğinde Güzellik Prototipleri

ÖZ

Estetik, klasik şiirin bir konusu olarak, ortaçağ boyunca yüzyıllarca yazar ve şairlerin üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Estetiğin ana alanı güzel ve güzelliştir. Hukema, udeba ve yazarlar bu konudaki görüş ve duygularını dile getirmişlerdir. Bu konu birçok ortaçağ şairi tarafından ortak mazmunlar ve aynı üslup ve formlarla şiirlerinde işlenmiştir. Güzel ve mutlak güzellik tanımlanamaz olduğundan ve sınırı olmayan bir mutlakiyet özelliği gösterdiğinden dolayı şairlerce somut güzellik örnekleriyle ifade edilmiştir. Bu nedenle şairler ve yazarlar, güzelliği genellikle en mükemmel prototiplerinde göstermeye çalışırlar. Böylece güzelliğin bireyselliği, zihin ve dil arasındaki arayüzde en işlevsel ve dinamik unsur haline gelir. Melayê Ciziri, güzelliği en uç ve ilginç şekilde, en canlı ve renkli üslupla ifade eden klasik dönem Kürt şairlerinden biridir. Bu çalışmamızda amacımız Mela Ciziri'nin estetik düşüncesine şiirleri ışığında bakmak ve güzellik için kullandığı güzellik prototiplerini inceleyip değerlendirmektir. Bu bağlamda bu çalışma bir başlangıç ve üç bölümden oluşmaktadır. Teorik çerçeveyi sunma amacındaki girişten sonra Ciziri'nin estetik anlayışını üç başlık altında inceleyerek, şiirinde kullandığı prototipleri değerlendirmeye ve sınıflandırmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Klasik edebiyat, Şiir, Estetik, Prototip, Melayê Cizîrî.

Beauty Prototypes of Melayê Cizîrî's Poetry Aesthetics

ABSTRACT

Aesthetics, as a subject of classical poetry, has been a subject that writers and poets focused on for centuries throughout the medieval period. The main area of aesthetics is beauty and beauty. The authors expressed their views and feelings on this subject. This subject has been handled by many medieval poets on a common element and in poetry alike. This beauty, which is expressed in a standard style, has gained an independent status and direction thanks to the allegorical and multi-meaning expressions of each poet. Beauty and absolute beauty are expressed with concrete examples of beauty as they are not tangible, have no definition and no limit. This is why poets and writers often describe beauty in its most perfect prototypes. These beauty prototypes are also visual objects or individuals of epic beauty. So it becomes the beauty itself. In this way, the poet shows the human consciousness while showing the beauty vividly thanks to its prototype feature. Melaye Ciziri is one of the Kurdish poets of the classical period who expresses beauty in the most extreme and interesting way, with the most vivid and colorful style. In this study, our aim is to look at Mela Ciziri's aesthetic thought in the light of her poems and to examine and evaluate the beauty prototypes she used for beauty. In this context, this study consists of a beginning and three parts. After the introduction with the aim of presenting the theoretical framework, we examined Ciziri's aesthetic understanding under three headings and tried to evaluate and classify the prototypes he used in his poetry.

Keywords: Literature, Classic literature, Poetry, Aesthetics, Prototype, Melayê Cizîrî.

EXTENDED ABSTRACT

One of the three basic areas in the philosophy of the ancient Greek period is aesthetics. Over time, this area has also become a theme of literature. Thus, aesthetics, as a subject of classical poetry, has been the subject of writers and poets for centuries throughout the Middle Ages. The main field of aesthetics is beauty and beauty. The authors expressed their views and feelings on this issue. This subject has been handled by many medieval poets both on a common element and in their poems. Beauty and absolute beauty are expressed with tangible examples of beauty that are intangible and have no definition and limit.

Aesthetics is one of the most important subject that poets and writers focus on in classical literature. Beauty, which is the subject of aesthetics, is expressed with various representations, similes and metaphors, colorful expressions and rich allegories. This classical poetry tradition, which deals with beauty, continued to develop in a continuous interaction and cumulative way for centuries.

Aesthetics has a special and important place in Mela Ahmed-i Cizîrî's artistic conception as well as being one of the main themes in the poetry of the classical period. Mela is a man of letters who lived in the 16th century and was the court poet of the ruler of the Cizîra Botan (Cizre) government. This period is a historical, political and literary golden age for the Kurds. Therefore, Cizîrî and his contemporaries represent the most productive and peak period in the history of Kurdish literature. For this reason, spiritual elements such as magnificence, bravery, self-confidence, pride and beauty come to the fore in Cizîrî's lyrical and exuberant poetry.

Cizîrî, like the ancient and medieval philosophers and scholars before him, interpreted beauty as a divine manifestation reflected in the universe, that is, as the representation of Allah in existence and in the universe. Cizîrî interpreted beauty as a concept of divine origin within the framework of his artistic approach. He saw beauty as a divine attribute. According to him, God gave man the light of beauty so that he could know God and made it manifest in the universe. Therefore, according to Cizîrî, beauty is not a feature originating from the world. According to him, beauty also has an ontological dimension as a way of reaching the truth. It also has an epistemological aspect as a method of knowledge that leads to knowing God.

This is why poets and writers often describe beauty in its most perfect prototypes. These beauty prototypes are also visual objects or individuals of epic beauty. So it becomes the beauty itself. In this way, the poet shows the human consciousness while showing the beauty vividly thanks to its prototype feature. Melaye Cizîrî is one of the Kurdish poets of the classical period who expresses beauty in the most extreme and interesting way, with the most vivid and colorful style. In this study, our aim is to look at Mela Cizîrî's aesthetic thought in the light of her poems and to examine and evaluate the beauty prototypes she used for beauty. In this context, this study consists of a beginning and three parts. After the introduction with the aim of presenting the theoretical framework, we examined Cizîrî's aesthetic understanding under three headings and tried to evaluate and classify the prototypes he used in his poetry.

Destpêk

Mijara estetîkê mijareke qedîm e. Agahiyên herî kevn ên di derbarê qada estetîkê de yên bi nivîskî yên wek metin ji dewra antîkîteyê mane. Di serdema Yûnan a antîk de îlaheyeke bi navê Afrodît heye ku temsîla ciwaniyê dike (Towensend, 2002: 168). Lêbelê di serê wê serdema tarîxî de û di dewrana ewil a felsefeya Yûnan de ciwanî wek qadeke serbixwe û xas, nehatiye dîtî û lêkolînkirin. Zanyar û filozofên wek Eflatun, Aristo û Plotinos cara ewil bi awayekî zanistî li ser vê babetê sekinîne û mijara estetîkê nixandine. Ev tahlîl û lêkolîn, wek destpêk û bingeha qada estetîkê, bûne xwedî bandoreke berdewam.

Nêrîn û boçûnên Eflatun yên di vê qadê bû sedem ku filozofên dewra dêrîn yên wek Aristo, Plotinos, zanyarên çerxa navîn ên Ewrûpayê yên wek Augustinus, Aziz Thomasê Aquinoyî jî li ser vê mijarê hûr bibin (Tunalı, 2011: 90). Her wiha nîqaşên estetîk li gor nêrîna filozofan ya ontolojîk û metafîzîk bûne du qîsim. Yek, estetîka alemê dispêre maddeye û wek wêfekî zatî dibîne di maddeyê de. Di derveyî eşyayan de li çavkaniya ciwaniyê nagere û girîngiyê nade ciwaniyeke îdeal. Ya din ciwaniyê wek îdeayeke xarîcî, teceliyeke dervayî û şewq û şemaldaneke li ser objeyê dibîne. Her wiha li çavkaniyeke raser û idea û membayeke mutleq digere (Bozkurt, 2016: 95).

Fêmdariya hizra estetîk a dewra antîk bandor li alema Ewrûpaya Xirîstiyaniyê û her wisa li alema Îslamê jî kiriye. Wihareng hûkema û ehlê îrfanê yên serdema klasîk a Îslamî yên wek Farabî, Îbnî Sîna, Eynu'l-Qudatê Hemedanî, Îbnî Erebi jî li ser vê babetê sekinîne. Di derbarê çavkaniya ciwaniyê, cureyên ciwanî û eşqa li hemberî ciwaniyê de nêrînên xwe anîne ziman (Taşkent, 2013: 43-46). Di heman demê de ev mijara estetîkê kete nav qada edebiyatê û şairên çerxa navîn ê alema Îslamî jî ev babet di berhemên xwe de terenum kirin.

Di dîroka fikrî ya Kurdî de estetîk wek babeteke îrfanî û edebî li gor hizr û nêrîna klasîk ji hêla zanyar û mutesewufên Kurd ve him bi hizra hîkemî û îrfanî him jî bi nêrîna edebî di berhemên wan de hatiye behs kirin (Cîhanî, 2013: 96). Navên wek Suhrewerdî, Aynul Qudatul Hemedanî, Baba Tahirê Uryan, Şêx Şemseddînê Exlatî, Eliyê Herîrî, Feqiyê Teyran, Mela Huseynê Bateyî, Ahmedê Xanî, Suwadî, Sîyahpoş, Pertew Begê Hekkarî, Mehwî û hwd. beşek şîrên xwe bi babeta estetîkê honandine (Izady, 2005: 104). Van şairên Kurd ên berî û piştî Melayê Cizîrî di edebiyata Kurdî ya klasîk de dab û nêrîteke hizra estetîk saz kirine û li dû xwe hîştine.

Di serdema modern de estetîk cara ewil li gor perspektîfa modern bi Kurdiya Soranî ketiye nav dîroka edebiyata Kurdî. Estetîk bi Kurdiya Soranî wek "Ciwani", "Ciwaniyasî", "Êstatîka" hatiye îfadekirin. Her wiha navê zanista estetîkê di zimanê Erebi de wek "ilmê cemal", di Osmanîyan de wek "bedîîyat", di Fransîzan de wek "esthétique", di Almanî de wek "aesthetik", di Îngilîzî de wek "aesthetics", di Farisî de wek "cemalşinasî/zîbayî şinasî", di Tirkî de jî wek "estetik/güzellik bilimi" derbas dibe (Eminoğlu, 2022: 56).

Estetîk, di bêjara poetîk a Melayê Cizîrî de babeteke sereke ye. Cizîrî bi uslûba xwe ya lîrîk û coşîş, dîrok û çîroka estetîkê ji gelek hêlan ve terenum kiriye. Bi qewlê Mela "qîseya eşqa cemal û dasitana husnê" sermeşk û sertaca qelema wî ye (Cizîrî, 2013: 204). Wî ev mijar bi şêweyeke hêzdar û bi terzeke rewneqdar honandiye. Helbestên di dîwana wî ya mureteb de, çend hebên wan ne tê de, bi temaya estetîkê dagirtîne ku em dê di beşên bê de mînakên wan nişan bidin. Lewma meriv bi rihetî dikare Mela wek "Şairê eşq û estetîkê" bi nav bike.

Di dîroka edebiyata Kurdî de Melayê Cizîrî jî yek ji wan şairên Kurd ê serdema klasîk e ku ciwanî di helbesta xwe de bi awayekî herî bala û balkêş, bi tehrekî herî rewnaq û rengîn aniye ziman. Digel vî aliyê wî yê bala û balkêş, rengîn û zengîn, heta niha di vî warî de xebatên bi rêk û pêk çênebûne li vî welatê me. Armanca me ya di vê xebatê de ew e ku em di ronahiya helbestên Melayê Cizîrî de

li nêrîna wî ya li ciwan û ciwaniyê binihêrin û prototîpên ciwaniyê ku wî ji bo ciwaniyê bikaranîne, lêbikolin û binirxînin. Wihareng me qest kir ku em di bin sê sernavan de li ser hizra estetîk a Cizîrî bisekinin, prototîpên ciwaniyê ku di helbesta xwe de emilandiye binirxînin û cureyên wan dabeş û kategorize bikin.

1. Kurtenêrînek li Hizra Estetîk a Melayê Cizîrî

Binaxeya ku Melayê Cizîrî huwîyeta şî'ra xwe li ser ava kiriye, xwe dispêre paşxaneya hizra dînî, edebî û tesewufî ya hevpar. Mela jî şairekî Kurd ê vê serdemê ye ku ji vê çavkaniyê behremend bûye, ciwan û ciwaniyê di tesewira vê muktesebatê de dinirxîne û di helbestên xwe de tîne ziman. Her wisa li gor hêza xwe ya îfadeyê û qabiliyeta ziman û qerihya xwe bi form û awayekî xweser dihûne (Hartman, 2012: 45). Di şairên edebiyata klasîk de tişt a giring a ku divê em jibîr nekin ew e ku helwesta şair ya li hember ciwan û ciwaniyê ye. Di vê tradîsyonê de şair yan jî hunermend ne afirînerê ciwaniyê ye, keşşafê wê ye, raveker e (Ayvazoglu, 2016: 79). Lewma Mela di vê çarçoveyê de tîkiliya xwe ya li hember ciwaniyê di form û dirûvê aşîq û maşûqiyê de bicih dike. Ew aşîqekî heyirî ye li hemberî husna bêmîsal.

Dema Mela ciwaniya ku bi tîgehên husn û cemalê îfade dike, teswîr dike, digihêje terîfeke ji terîfên herî kûr a hizra sofîgeriyê û husn û cemalê wek sifetek ji sifetê Xwedê Teala diwesifîne. Li gor wî husn sifetek e ku di zatê Xwedê Teala de exleb bi muşahedeya bi awayekî îlmî tê dîtin. Lewra Xwedê Teala xwestiya ku cemala xwe bi muşahedeyê eynî bibîne. Lewma alem wek neynik afirandiye û cemala xwe temaşe kiriye (Cizîrî, 2013: 32). Noqteya hereketa Cizîrî li ser vê fikra sofîgeriyê peyda bûye. Ew tîkiliya rastiya husnê ya bi celal, lezet û seadetê re, li ser vê xalê vedihûne (Muhammed, 2008: 157). Lewra ciwaniya heqîqî bîsebeb û bîmenfîet tê hekkirin û ecibandin. Her wiha ciwanî çavkaniya eşq û evîne ye. Eşq û evîn jî membaya hereket û hebûnê ye. Wihareng ev ciwan û evîn lezzet û seadetê diwelidînin û serçeşmê cemal û mewcûdatê ne. Lewma Mela dibêje:

Di istîwayê ku ji husna te veda lamiekê

Nezeruş şemsî mineş şerqî îlel xerbî delek (berê rojê tê girtin li şerqê hem di xerbê da)

Afîtabê ku ne teswîrê ji husna te bitin

Nûruha fî nezerî zulmetu dacin we helek (tava wê digeriya şeva tarî di nezera min da) Cizîrî, 2013: 352).

Tête xuyanê ku Cizîrî ciwaniyê ne ku di huwîyeteke erzî û maddî de bilakis wek teceliyêke îlahî dibîne ku husn û cemala li alemê jî wek şewq û şemaleke piçûk a ji wê pertewê diwesifîne. Lewma dibêje ku çirûskeke wê husna îlahî roj û ronahiya alemê digerîne tarîfî û şevreşiyê. Yanî roj û ronahiya alemê li hember wê cemala sermedî wek çirûsk û tarîtiyekê ye. Li gor Mela ciwaniya ku li alemê hatiye parvekirin û li ser wan ciwanên alemê ye ku hûr û perî û îns û wildan in û bûne tîmsala husnê, hemû cîlweya wê cemala mutleq in (Turgat, 2011: 124). Yanî ew ciwanî ye ku siya wan daye ciwanên li rû erdê û ew cemala heqîqî ye ku li ser her ferd û heyet û murekebatên alemê tecelli kiriye. Her hebûneke ciwan cîlweya cemala mutleq nişan dide. Lewma Mela dibêje:

Ew latê husn û eynê nûr suret bi suret tîn zuhûr

Îns û perî wildan û hûr cî cî di wan da cîlwe da (Cizîrî, 2012: 132).

Hemû hebûn, mukewenat û mewcûdat li gor Cizîrî ji Xweda ne, eserê sen'etê wî ne, teceliya îsmê wî ne, ciwanî bi tena serê xwe hebûn û qîmetêke wê tune. Lewma ew wek ehlê hikmet û tesewufê yên beriya xwe ciwaniyê wek diyarde û mefhûmeke ser bixwe nabîne û wek zuhura sifet û esmayê îlahî û nişane û îcaba kemala îlahî diwxîne (Öz, 2022: 166). Li gor wî çavkaniya her hebûnekê xwe dispêre esmayekî wî. Esmayên cemalî û celalî maden û maneya mewcûdat in. Lewma Mela dibêje:

*Her heyet û her cîsmekî her ferd û new û qîsmekî
Ruh wî di destê îsmekî mayî di qebze û pençe da* (Cizîrî, 2012: 102).

Di nêrîna Cizîrî de armanca şair ew e ku ji husna li alemê binhêre, temaşe bike û ji wê sûretê derbas bibe û li husna heqîqî û mutleq bigere, keşf bike. Sebebê lêbarkirina mane û wezîfeyêke bi vî rengî ya li ciwaniyê ev e ku ciwanî ne xwedî wesfêkî objektîf e. Husna di alemê de tê xuyan bi tena serê xwe tiştêkî îfade nake, yan jî dîtîna û teswîra wê, meriv nagihîne husnê. Şair bes dikare bi îşareta husna vê alema zahir xwe bighîne çavkaniya husna heqîqî. Li gor Mela însan ger bixwaze bigihêje heqîqetê, divê meriv ji husna mecazî destpê bike:

*Ev hûr û perîçehre bût û latê cemalê
Der sûretê tehqîqî Mela eynê mecaz in*

*Lamia husn û cemale dê ji îlmê bête eyn
Işqi da jê hilbitin kî di heqîqet bêmeceaz* (Cizîrî, 2012: 142).

2. Prototîpên Ciwaniyê di Şî'ra Melayê Cizîrî de

Li gor hizra estetîk a Melayê Cizîrî ciwanî bi xwe nayête vegotin. Her wiha wesfên ciwaniyê jî rasterast nabe mijara gotinê. Mela vê yeke di beyteke helbesta xwe de awha tîne ziman:

*Wesfên evîn û işqehê husn û cemala wê şehê
Nayête şerh û medehê ehsen ji neqşê beşerê* (Cizîrî, 2013: 245).

Husn û cemala mutleq nayête pênasekirin. Lewma edebiyatnas vê ciwaniyê bi gelemperî li ser prototîpên wê yên herî tîkûz vedibêjin. Ev tîmsal jî tiştên dîtbarî yan jî takekesên xwedî ciwaniya destanwarî ne (Timuçin, 2009: 243). Wihareng ew objeya ku tîmsala ciwaniyê dike, dibite hêmanekî herî girîng di navbera hiş û ziman de. Her wiha objeya di rola tîmsalê de, dikeve dewsa ciwaniyê (Coşkun, 2004: 26). Yanî dibite ciwanî bi xwe. Bi vî awayî şair bi saya taybetiya prototîpê, ciwaniyê bi tehreki şênber li ber çavan radixe û nîşanî hişmendîya însan dide.

Şair ew prototîpên ku emilandine, di encama bikaranînên hevpar ên helbesta klasîk de derketine holê ku temsîla ciwaniyê dikin. Bi dirêjahiya demê re ev tradîsyona berfireh li gor xwe zimanekî alegorîk pêk aniye (Todorow, 2001: 86). Her wiha ev tîp û tîmsal, beş û cuzên terakum û tecrubeyên teamulek e edebî ne. Taybetiyên hevpar ên unsûran hatiye mulehezekirin û li ser tesnîf û kategorizasyonên kifşe derketine holê (Bozkurt, 2016: 120).

Estetîka helbesta Mela de prototîp hebûnên şênber ên li sirûstê yên wek roj, hîv, gul, xunçe, lale, simbil, sosin, serwî, kulîlk û hwd. nin. Her wiha însan û uzwen însan jî di vê hêlê de wek tîmsalên ciwaniyê xwedî rol in. Cizîrî wek şairekî pisporê estetîk û ciwaniyê, van prototîpên han bikartîne ji bo ciwaniya razber bîne ziman. Xasma ji bo îfadekirina ciwaniya mutleq a îlahî van mezmûnan wek unwan diemilîne. Lewma Mela dibêje:

*Eksa ji husna meyfiroş avête fîncanên bi poş
Nageh di caman hate coş fûrî di nêva kûze da*

*Saqî ji dengê bulbul e avête çerxê xulxul e
Rûhan li dorê silsil e govend û reqs û helqe da*

*Eynê tebîet cîsme kul bişkift di wî baxê du gul
Eşqê gerandî camê mul husnê di wan da pence da* (Cizîrî, 2013: 42).

Lewra di hizr û ramana sofîgeriyê de hemû mewcûd, çi jîndar û camid çi şênber û razber, sûretên

Xweda nîşan didin, tecelliya cemala wî ne (Erebî, 1975: 71). Ev sûret, xuyang û eksa cemala mutleq in. Lewma mane, mesaj û îmajê heqîqî ya van prototîpan, di esasê xwe de îşaretî yek wucûdeke mutleq dike; yek cemal û ciwaneke mutleq nîşan dide

Prototîpên şîra klasik ji bo şerh û şîroveya ciwaniya raser û serdest, xwedî roleke sereke ne. Li gor Mela ev hemû ciwaniyên ku li alemê belavbûne, şewq û şemala ji wê ciwaniya mutleq in. Lewma esas prototîpa eslî Xweda ye. Mela lewma dibêje:

*Dilbere serdarê xûban ez nizam ageh heyê
Arîf e bi halê qulûban alim e bi halê me ye* (Cizîrî, 2013: 126).

Lêbelê ji ber ku temaşe û dîtina bi çavan a ciwaniya îlahî ne mumkun e, lewma teswîra wê jî ne mumkun e (Çam, 2013: 78). Lewma ev ciwaniya bê hudûd û mutleq, bes tenê bi wan obje û ferdên mezherî wê ciwaniyê ve, tê îfadekirin. Wihareng ew hebûnên mezherî tecelliya wê ciwaniya mutleq, digerin prototîpên wê ciwaniyê. Lewra Xweda ciwaniya herî bala ye. Lewma ciwaniyeke herî mukemmel dikare bibe tîmsala wê mukemmeliyeta wê.

Li gor Cizîrî hemû ciwanî ji Xweda ne. Heçî Xweda ye ji cism û maddeyê berî û munezzeh e. Her wiha di baweriya Îslamî de tecsîm û tersîma Xweda heram e, gunahekî mezin e (Öz, 2022: 55). Yanî xêzkirina resmê Xweda, yan jî nîşandan Xweda ya bi awayekî şeklî, guneh e. Lewma ev yek bûye asteng ku Xweda wek prototîpeke ciwaniyê bête vegotinê di berhemên edebî de (Cizîrî, 2013: 245). Husna munezzeh yanî ciwaniya mutleq a îlahî xwe di sûretên mukemmel de dide ravekirin, tezahurkirinê. Lewma prototîpên kamil ên ciwaniya îlahî, wucûdên bi awayekî ciwan hatine afirandin ên wek nûra muhemedî, milyaket, roj, hîv, însan in. Lewra ev cure prototîpên ciwaniyê di hîyerarşîya hebûnê ya Xweda de herî berbiçav in.

Meriv prototîpên ciwaniyê yê sereke ku şair ji bo anîna ziman a ciwaniya mutleq bikartîne dinhêre, çendîn prototîp bi zêdehî li ber çavan dikevin. Gava ev prototîp bêtin senifandin û di bin çendîn kategoriyan de bêne nîşandan, dê prototîpên wek lehengên efsanewî yê eşqê, hêmanên razber, hêmanên sirûştî, hêmanên hunerî yê maddî, hêmanên kozmik derdikevin pêş. Em dê di ronahiya helbestên şair de li ser van prototîpan bisekinin û lê hûr bibin.

2.1. Lehengên Efsanewî yê Eşqê

Ji ber ku di dirêjayîya dirokê de kesayetiyan efsanewî, bûne simbol û di derheq wan de di hişmendiya însan a subjektîf û objektîf de hudûdekî kifşe nemane, bi xweberê bune malê simbolîzmê. Bi gotineke din, tarîxê ew leheng, bi saya tesewura mîtolojîk gerandine tîmsal. Melayê Cizîrî di estetîka şîra xwe de kesên efsanewî yê wek Şîrîn, Zîn, Zuleyxa, Leyla, Yûsuf, Mem, Ferhad û hwd. bi piranî wek tîmsala ciwaniyê û eşqê bikaraniye (Çelikaş, 2021: 263; Aykaş, 2022: 205). Ev nav bi gelemperî wek abîdeya ciwaniyê tene pejirandin. Lewma Mela ji vê îmkanê sîd wergirtiye. Wek mînak meriv vê beyta Mela ya li jêr dikare nîşan bide:

*Lew heriftim ez ji meylê şubhetê sehlê we seylê
Muhbet û îşqa di Leylê ez kirim yekser pilox* (Cizîrî, 2013: 274).

Şair ji bo ku hêz û heşmeta îşqa xwe û bandor û texrîbata zêde ya evîna xwe bîne ziman, prototîpên îşq û ciwaniyê yê wek “Leyla” bikaraniye. Wihareng çawa îşqa Leylayê Mecnûn har û dîn kiriye û bi çolan xistiye, îşq û evîna şair, muhbeta di dilê wî de jî ew gerandiye wek kozekî agir. Ew kiriye agir û pêt.

2.2. Hêmanên Razber

Di dab û nêrîta fikriyata Îslamî de û her wiha di baweriya gel de lehengên tîmsala ciwanî û bedewbûnê yên wek perî, hûrî, milyaket, wildan û hwd. hene. Ev hebûnên razber xwedî taybetiyên ciwan û payebilind in. Ev cure mewcûd di fikriyata estetîk a Îbnî Sîna de jî wek hebûnên herî bêqusûr in (Taşkent 2013:137). Lewma ev hebûn, bi wucûda xwe, bi navên xwe û bi îmajên xwe hizra ciwaniyê di hiş û xeyalan de disêwirînin.

Li gor Îbnî Sîna ev hebûnên razber mewcûdên ji alema fewqeqemer yanî ehlê alema li jor hîvê ne. Wihareng di hîyerarşiya mewcûdat de ev hebûnên navborî, ciwaniya mutleq herî zêde di xwe de didin nişandan û temsîla wê dikin. Lewra di vê hiyerarşiya hebûnan de ji hîvê berjortir ciwanî zêde dibe. Hey ku ji hîvê berjêrtir dibe ciwanî kêma dibe û kêmasî zêdetir dibin (Taşkent, 2013: 140). Melayê Cizîrî jî lehengên tîmsala ciwanî û bedewbûnê yên wek perî, hûrî, milyaket, wildan û hwd. di helbestên xwe de diemilîne. Li gor peywenda naverok û weznê di honaka helbestên xwe de bi cih dike. Wek mînak:

*Hin esmer in hin dêmzerî mehpeyker in surmuşterî
Wildan û hûr û ew perî hatin libas û came da* (Cizîrî, 2013: 30).

*Wildan û hûr û ger perî şîrîn û mehbûbên berî
Hemyan ji husna Xawerî nûrê di wan yek zerre da* (Cizîrî, 2013: 36).

Prototîpên ku şairên serdemê bi gelemperî bikaranîne yên ji bo remza ciwaniyê, di destê Cizîrî de digerin tabloyên estetîk yên here ciwan û xweser. Lewra Mela digel temamul, terakum û tecrubeya edebî ya dem û dewrana xwe, zewq, qabiliyet, qerîhe û dehaya xwe ya şairiyê jî bi awayekî hunermendane tevî dikiyê. Wihareng şair ji hêla hizra estetîk û hunerê ciwankariyê de berhemên xweser û helbestên orjînal derxistine holê. Her wiha bûne cewher û malê edebiyateke xwedî ziravbîhîstiyariyeke payebilind û zewqeke estetîk.

2.3. Hêmanên Sirûştî

Di estetîka helbesta Cizîrî de hêmanên sirûştî yên wek sosin, simbil, lale, binevş, gulzar, gulşen, buxçe, xunçe, gul, selwî, çiçek, nîhal, gulistan, av, kanî, co, cobar, ber, behr, deşt, çol, çemen, sî, qaz, weşek, şêr, piling, roj û hîv, ber û behr, felek, sema, Çiyayên Tûr, Qendîl, Çemên Dicle, Firat, Nîl û hwd. cihekî girîng digrin. Wek mînak:

*Feyza me şubhê Nîl e em dicle û Firat in
Ger şeyx û wer îmam e vê ra ye min keşakeş* (Cizîrî, 2013: 320).

Yan jî

*Mahîrûyê miskibûyê surpilingê şêrixûyê
Wê bi zulfa şbihê goyê dil ji min bir dil ji min* (Cizîrî, 2013: 388).

Yan jî

*Binêr li mahê nû û destê qezayê hey û hey
Ne li zer'ê felekê belkê li umre me ye das* (Cizîrî, 2013: 312).

Şair van hêmanên ku ji tebîetê deyn digre, ji rastiye diqetîne û wan di nav formeke edebî de wek uslûb û şêwe diemilîne. Wan digerîne objeyeke razber a vegotin û tedayiyê. Wihareng dibe sembol û tîmsal ku ciwaniya mutleq a îlahî yan jî ciwaniya dilberê tîne ziman, vedibêje.

Wek mînak:

*Sed co û sed cobar e tê sed û guşen û gulzar e tê
Çendan ji eşqê nar e tê safî nezer dî nûr e dil* (Cizîrî, 2013: 364).

Edîb û arif ciwaniya îlahî di rû û sûretê ciwaniya sirûştî de temaşe dike. Lewra di tradîsyona îrfanî û hîkemî ya îslamî de her tiştê li alemê û ciwaniya li ser wan, tezahura îlahî ne (Uludağ, 1999: 332). Mela vê hêmanê bi reng û şeweyên cuda ên xayet estetîk û tabloyên xayet zinde û rewnaq di helbestên xwe de bikartîne. Wek mînak:

*Her seher cewlan didit bayê sebayê rast û çep
Sosin û simbil bi mestî tîn semayê rast û çep*

*Sunbulê ter ya binevş ya sosin û gulçîçek û
Zulfi ya muşkê xeten ya sûretê tuxrastî in* (Cizîrî, 2013: 372).

Ev hêmanên sirûştî yên wek sosin, simbil, gulçîçek di vegotina şair a estetîk de xasma di helbestên wî yên xwedî temaya lîrik de bêhtir derdikevin pêş. Lewra ev helbestên bi van prototîpên sirûştî dagirtî, bi gelemperî di tema û şeweyên xezel, xezelê musemmet de hatine ristin.

2.4. Hêmanên Hunerî yên Maddî

Melayê Cizîrî objeyên wek hunerê beşerî jî di vegotina ciwaniyê de bikarîname ku bi destê însan hatine çêkirin. Ev huner wek hêmanên maddî li dunyayê hene û navdar in. Her wiha ev hêman, li hemû cîhanê di nav civatên mirovahiyê de wek tîmsal û mînak estetîk û ciwaniyê tîne zanîn û nasîn. Lewma şair ji vê binhişa wek tîmsala ciwaniyê ya kes û civatan sûd werdigre. Ew qebûla amme ya di derheq ciwaniya wî berhemê hunerî de, di helbestê de bi xwe berê îmajêke estetîk û tesewireke ciwanî ya bala û rewnaq pêk tîne. Wek mînak:

*Şeraba nabê numanî şefeq da iqdê perwînê
Muselsel mabû reyhanê xetê nazik li nîsrînê
Xerez şiklê te bû Manî ji neqşên Çîn û Maçînê* (Cizîrî, 2013: 478).

Di estetîka helbesta Cizîrî de hêmanên wek mabedên dînî yên baweriyên cuda û tiştên hunerî ku li wan mabedan cih digrin ên wek bût, senem, peyker, laleş, zunnar û hwd. hatine emilandin. Lewra ev hêman her çiqas ji aliyê hin civatan ve wek îlah û mabed hatibin pejirandin jî di esasê xwe de îşaretî hebûna Xwedayekî Ehed dikin (Turan, 2010: 231). Lewra di rastiyê de xwediyê her ciwanî û îbadetê Xweda ye. Lewma Mela wek pîraniya wan şair û arifên serdema klasîk, van hêmanên hunerî yên maddî jî di helbesta xwe de bi awayekî pisporane bikarîname. Wek mînak:

*Ev hûr û perîçehre bût û latê cematê
Der sûretê tehqîqî Mela eynê mecaz in* (Cizîrî, 2013: 375).

Yan jî

*Min dil geşte ji dêrê naçim kenîştêyê qet
Mîhrabi wî bi min ra wer da biçîne Laleş* (Cizîrî, 2013: 318).

Cizîrî van hêmanên hunerî yên maddî ku di hafîzeyê hevpar a beşeriyetê de wek hêmanên pîroz û bala bi cih girtine, digerin îmaj û sîmgeyên ciwaniyê. Wihareng wê prototîpê ji maneya wê ya xas û teng, herêmî û taybet derdixe û digerin semboleke estetîk di helbestên xwe de.

2.5. Hêmanên Kozmîk

Şair hêmanên kozmîk jî wek prototîp di helbesta xwe de bikaraniye. Da ku ciwan û ciwaniyê bi wan hêmanên kozmîk ve simbolîze bike. Lewra ev hêman jî ber ku mezin in, rewneqdar in, têkûz in, paqij in, bi heybet in û hwd. xwedî bandoreke mezin in. Lewma ev hêman di însan de hest û hestiyariyên estetîk ên wek bengîbûn û ecibandin, tirs û xof, beht û heyranî, îhtîşam û ûlwiyet, bêhudûdî û ezamet û hwd hişyar dike. Lewra ev hestên navborî her yeke wî kategoriyeke estetîk e di zanista ciwannasiyê de. Wek mînak:

*Serçeşmeya husnê ew e Xurşîd e alem pertew e
Ger bedr e wer mahê new e wer Muşterî yan Zuhre da* (Cizîrî, 2013: 34).

Mela prototîpên ciwaniyên yê kozmîk yê wek roj, hîv, brûsk, berq, merîx, kewkeb, stêr, zuhre, zuhel, xurşîd, şefeq, şîpêde, seher, suheyl, muşterî, dewran, mahê new, kêywan, peyk, mîhr, şems, qemer, mahê taban, hîva çardeh, felek, gumbedê mîna, gerdûn, çerxê dewran, afirtab, mahîtab, xerçeng û hwd. bikaranîne.

Mela her yek jî van hêmanan li gor mijar û mebesta helbestê di peywend û konteksên cuda de emilandine. Lêbelê meriv dikare bibêje ku armanca bikaranîna van hemû hêmanan di xaleke hevpar de temerkuz dike û digihêje hev. Ew xal jî anîna ziman a ciwaniyê ye. Xasma vegotina ciwaniya îlahî ye (Cizîrî, 2018: 89). Wek mînak:

*Min dî seba bayê seher madarê bedr3e kir du ker
Qews û qezej jê hate der dîsa bi zulfan ra teba* (Cizîrî, 2013: 23).

Yan jî

*Hin gulên bo enber in hin di şîrîn esmer in
Hin gewher in dane yinmislê Suheylê sema* (Cizîrî, 2013: 29).

Di van malikan de şair wan temsil û îmajên ku di fêmdariya serdemê û raya giştî ya wê deme de hukumferma ye, hildide ber çavan. Her wiha wan simbolên kozmîk li gor mebest û hizra xwe ya estetîk di berhemên xwe de bikartîne.

Encam

Babeta estetîkê piştî ku wek qadeke felsefeya hebûnê kete nav zanistên beşerî, digel hûkema û zanayên dînî, edîb û şair jî li ser vê mijarê sekinîn. Li dor vê babetê nêrîn û hestên xwe anîna ziman. Wihareng estetîk geriya qadeke rengîn a edebiyatê jî.

Ciwanî ku mijara estetîkê ye, jî hêla piraniya şairên serdema klasîk ve li ser unsurên muşterek, bi prototîpên kifşe û bi heman uslûbê hatiye sêwirandin. Ew ciwaniya ku bi şêweyê yekreng û yekawa dihate ziman, bi rêya îfade û gotinên alegorîk, girîft û pirmane ya edîb û şairan, rewş û rehendeke nuwaze û orjînal wergirtiye. Edîb û şairan diyardeya ciwaniyê bi temsil, teşbih û îstiareyan û bi xeyalên pir dewlemend ve sêwirandine. Wan estetîk di form û kirasên ciyawaz de jî nûve saz kirine û bi mezmûn û gotinên klîşe yê curbecur ên ciwannasiyê ve anîna ziman.

Şair û edebiyatnasên Kurd ên serdema klasîk jî digel hembûşeyên xwe yê ji milletên erdnîgariya Rojhilata navîn, ciwan û ciwanî bi heman nêrîn û boçûnê şîrove kirine. Ev nêrîn di zimanê wan ê Kurdî de û di berhemên wan ên bijarte de bi awayên herî rewnaq û herî xweser derdikeve pêşiya me. Melayê Cizîrî jî yek ji wan şairên Kurd ên mezin û berbiçav e ku di helbestên xwe de estetîk yanî hizr û nêrîna ciwan û ciwaniyê bi tabloyên herî rewnaq û herî bala û balkêş xêz kiriye di risteyên xwe de terenum kiriye. Melayê Cizîrî jî yek ji wan şairên Kurd ê serdema klasîk e ku ciwanî di helbesta xwe

de bi awayekî herî bala û balkêş, bi teherekî herî rewnaq û rengîn aniye ziman. Dîwana wî ya muretteb, helbesta wî ya coşîş û beytên wî yên muhkem di vî warî de temsîlkarê banê estetîka zimanê Kurdî ne. Her wiha sertaciya taqa zêrîn a qesra edebiyata Kurdî dikin.

Rastiyên metafîzîk ên xeybî ji ber ku mucered û bê ser û ber in, nakevin bin hed û hudûdên maddî û şeklî. Lewma ji bo anîna wan a ziman, pêwistî bi zimanekî alegorîk heye. Li gor Mela alema mecazan a maddî, tecelliyeke cihana heqîqetan e. Ji ber vê qasê ji vê hêlê ve heqîqet in. Lêbelê bi gelemperî kesret û piratiya mecazan, demî, xapînok û arizî ne. Lewma mecaz wek pire û wesayît in ku diçe ber bi vê heqîqetê. Her wiha heqîqeta mutleq bi vê wesileyê ve tê fêmkirin û nasîn. Ji ber vê qasê li gor şair bêyî mecazan heqîqet nayê fêmkirin.

Fêmdariya estetîka Melayê Cizîrî ciwaneke mutleq a muşexxes yanî şênber napejirîne. Her wisa bi gelemperî di estetîka serdema klasik de jî ciwanî rasterast bi xwe nayê vegotin. Her wiha wesfên ciwaniyê jî rasterast nabe mijara gotinê. Şair û edîban ciwaniyê bi gelemperî li ser mezmûnên wê yên herî tîkûz vedibêjin. Ev prototîp jî tiştên dîtbarî yan jî takekesên xwedî ciwaniya destanwarî ne. Bi vî awayî ew tiştên ku temsîla ciwaniyê dike, dibite usûrekî herî rewnaq di navbera hiş û ziman de. Wihareng objeya di rola nûnertiyê de, dikeve dewsa ciwaniyê. Yanî ew dibê ciwanî bi xwe. Bi vî awayî şair bi rêya xususiyeta prototîpê, estetîkê bi awayekî şênber yanî muşexxes li ber çavan radixe û raveyî hiş dike.

Ciwaniya mutleq a îlahî di nêrîna estetîka Cizîrî de xwe di sûretên mukemmel de dide ravekirin. Her wisa xwe di awayên nûwaze de dide tezahurkirinê. Lewma prototîpên kamil ên ciwaniya îlahî, wucûdên bi awayekî ciwan hatine afirandin ên wek nûra muhemmedî, milyaket, roj, hîv, însan in. Lewra ev cure prototîpên ciwaniyê di hîyerarşiya hebûnê ya Xweda de herî berbiçav in. Gava meriv prototîpên ciwaniyê yên sereke ku şair jo bo anîna ziman a ciwaniya mutleq bikartîne dinhêre, prototîpên wek lehengên efsanewî yên eşqê, hêmanên razber, hêmanên sirûştî, hêmanên hunerî yên maddî, hêmanên kozmik derdikevin pêş.

Çavkanî

- Ayvazoğlu, B. (1989). *İslâm Estetiği ve İnsan*, (1. Baskı), İstanbul: Çağ.
- Aykaç, Y. (2022). “Şah û Pahlewanên Mîtolojîk di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de”, *Mîtos û Edebiyat Mîtosên Kurdo-Îranî di Edebiyata Kurdî de*. (Edîtor: Shahab Vali & Kenan Subaşı), Stenbol: Nûbihar, 205-256.
- Bozkurt, K. (2016). *Fuzûlî'de Güzellik Tasavvuru*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Esk Türt Edebiyatı, Malatya.
- Cizîrî, Melayê, (2013). *Dîwan*, Çapa Pêncem, Selman Dilovan wer. bi tirkî: Osman Tunç, Stenbol: Nûbihar.
- Cizîrî, Mela Ebdusselamê, (2018). *Şerha Dîwana Melayê Cizîrî*, Wergera Ji Erebi Bi Bal Kurdî: Jan Dost, Diyarbakır.
- Cîhanî, P. (2013). *Şiroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî*, Stenbol: Nûbihar.
- Coşkun, Ş. (2004). *Kültürel İletişim Sürecinde Kalıp Düşüncelerin ve Önyargıların Rolü*, Teza Akademik, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo ve Televizyon Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Coşkun, İ. (2010). “Molla Ahmed Cezerî'nin Vahdet-i Vücutçu Allah Tasavvuru ve Hoşgörücü Kişiliği”, *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu* (Ed. M. Nesim Doru), Şırnak Üniversitesi Yayınları, Ankara, r. 561-578.
- Çam, N. (2013). *İslam'da Sanat Sanatta İslam*, Ankara: Akçağ.
- Çetinkaya, Bayram A. (2015). “Molla Ahmed el-Cezerî/Melayê Cizîrî”, *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni-Osmanlı'da Felsefe ve Aklî Düşünce-*, ed: İnsan Yay., İstanbul. r.797-822.
- Çelikaş S. (2021). “Hêmanên Mîtolojîk û Kesayetên Efsanewî Di Dîwana Melayê Cizîrî de”, *Cizîrînasî Maqaleyên Li Ser Melayê Cizîrî û Şi'rên Wî*, Weşanên Dara, Diyarbakır/ Amed, r. 163.
- Deleder, S. (2012). “Grek Estetiği ve Sanat Felsefesinde Önemli Kavramlar”, *Farabi e-Dergi*, Yıl: 2, Şubat, r. 5.
- Eminoğlu, N. (2022). *Tesewira Estetik Li Nik Melayê Cizîrî*, Zanîngeha Bingölê Enstîtuya Zimanên Zindî, Bingöl.
- Erebî, İ. (2017). *Tecelliler Kitabı*, Tercüme: Osman Yolcuoğlu, İstanbul: Gelenek.
- Hartman, M. (1904). *Der Kurdische Diwan Des Schech Ahmad*, S. Calvary & Co., Berlin.
- Izady, M. (2005). *Bir El Kitabı Kürtler*, İstanbul: Doz.
- Öz, R. (2022). “Tevkîflik-Kıyâsîlik Bağlamında Molla Ahmed el-Cezerî'nin Esmâ Nazariyesi”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/19, 15.
- Öz, R. (2022). *Şarkın Bilgesi Melayê Cizîrî*, Hüsnü Turgut (ed.) Van: Peywend Yayınları.
- Taşkent, A. (2013). *Güzelin Peşinde*, İstanbul: Klasik.
- Timuçin, A. (2009). *Sorularla Estetik El Kitabı*, (1. Baskı), Bulut Yayınları, İstanbul.
- Timuroğlu, V. (2013). *Estetik*, İstanbul: Berfin.
- Towensend, D. (2002). *Estetiğe Giriş*, Çev: Sabri Büyük Dövençi, İstanbul: İmge.
- Todorov, T. (2001). *Poetikaya Giriş*, (Wergêr: Kaya Şahin), İstanbul: Metis.
- Turan, A. (2010). *Melayê Cizîrî Divanı ve Şerhi*, İstanbul: Nûbiharê.
- Turgay, N. (2011). “Ahmed el-Botî el-Cizîrî ve Divanında Kur'an'a Yaklaşımı”, *Mukaddime*, cîld: 4, jimar: 4, r. 139-157.
- Tunalı, İ. (2011). *Grek Estetik'i*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Uludağ, S. (1999). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet.